

TİMBUKTU'YA İLMİ VE KÜLTÜREL AÇIDAN BAKMAK

A SCIENTIFIC AND CULTURAL PERSPECTIVE TO TIMBUKTU

Yıl 3, Sayı 2, ss.01-29.

Year 3, Issue 2, pp.01-29.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 30.11.2022

Submitted: 30.11.2022

Kabul Tarihi: 26.04.2023

Accepted: 26.04.2023

<https://doi.org/10.58851/africana.1212196>

Atf Bilgisi / Reference Information

Güzel, E. (2023). Timbuktu'ya İlmî Ve Kültürel Açından Bakmak, *Africana-İnönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 01-29.

Emine GÜZEL

Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, emine.guzel@inonu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3344-6271

Öz

İlk zikredildiğinde savaş, açlık, kıtlık, fakirlik, hastalık, çöl ve sömürgeleştirilmiş olması gibi hususlarla ilişkilendirilen Afrika ülkeleri, son zamanlarda zengin bir tarihe ve kültürel mirasa sahip olan Timbuktu'yla yeniden gündem olmaya başlamıştır. Sahip olduğu bu tarihi ve kültürel birikimin geçmişten günümüze dile getirilmediğinin ve herhangi bir tarihe sahip olmayan bir kıta olarak tanıtılan Afrika'nın aslında böyle olmadığını en önemli göstergesi Timbuktu olmuştur. Nitekim Batı Afrika'nın İslamlaşmasının ardından Timbuktu, bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Timbuktu, İslamî ilimlerin yanı sıra asrın diğer ilimlerinin de görüldüğü merkezi bir konuma sahip olmuştur. O dönemin sultanları tarafından İslam dünyasının önde gelen âlimlerinin buraya davet edilmesiyle bölgedeki ilmi otoritesi daha da artmıştır. Bu durum düşüncelerin Afrika'nın ortasındaki bir çöl kentinde pek çok kütüphane ve sayısız el yazmasının nasıl bir araya getirildiği, nasıl muhafaza edilip günümüze kadar aktarılabilirdiği, dahası Timbuktu'nun Afrika'nın ilim ve kültür merkezi haline dönüşmesinin sırrı üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Bu çalışmamızda Timbuktu şehrinin Afrika'nın ilim ve kültür merkezi haline dönüşümü ve bu dönüşümün asıl kahramanı olan genelde Afrika, özelde Timbuktu geçmişi aydınlatacak pek çok bilgiye ulaşabileceğimiz el yazması kitaplar üzerinde durulmuştur. Bölgenin ekonomi, ticaret ve sömürge haline gelişine de değindiğimiz bu çalışmamızda, ayrıca bölgede var olan tarihi yapıları da yer verilmiştir. Söz konusu el yazmaları ve tarihi yapılar üzerinde yapılan çalışmaların azlığı da göz önünde bulundurulduğunda bölge üzerinde yapılacak araştırmaların önemi artmaktadır. Amacımız bölgenin tarihi zenginliğine dikkat çekerek konuyla ilgili yapılacak çalışmalara bir kapı aralamaktır.

Anahtar kelimeler: Afrika, Mali, Timbuktu, yazma eser, Timbuktu el yazmaları.

Abstract

African countries, which were associated with issues such as war, hunger, famine, poverty, disease, desert and colonization when it was first mentioned, have recently started to be on the agenda again with Timbuktu, which hosts a rich historical and cultural heritage. Timbuktu is the most important indicator that Africa, which is introduced as a continent without any history and where this historical and cultural accumulation has not been expressed from the past to the present, is actually not like this. As a matter of fact, after the Islamization of West Africa, Timbuktu became a center of science and culture. Timbuktu had a central location where other sciences of the century were seen, as well as Islamic sciences. The scientific authority in the region increased even more with the invitation of the leading scholars of the Islamic world by the sultans of that period. This situation caused the thoughts to focus on how many libraries and countless manuscripts were brought together in a desert city in the middle of Africa, how they could be preserved and transferred to the present day, and moreover, the secret of Timbuktu's transformation into Africa's scientific and cultural center.

2 | Emine GÜZEL

In this study, the transformation of Timbuktu into Africa's scientific and cultural center and the main hero of this transformation, Africa in general, and Timbuktu in particular, have been focused on the manuscripts from which we can access a lot of information. In this study, where we also touch on the economy, trade and colonization of the region, the historical structures in the region are also mentioned. Considering the scarcity of studies on the mentioned manuscripts and historical buildings, the importance of research on the region increases. Our aim is to draw attention to the historical richness of the region and to open a door for the studies to be done on the subject.

Keywords: Africa, Mali, Timbuktu, manuscript, Timbuktu manuscripts

STRUCTURED ABSTRACT

The most prominent feature of Timbuktu lies in its being one of the important centers where valuable treasure of data on Islamic civilization is kept. However, this historical value of Timbuktu goes back to the late pre-Islamic dates. Because, in the light of archaeological researches in Azafad during the colonial period, the discovery of prehistoric human and animal remains and materials such as stones, harpoons and ceramics showed that the city had remains from the Late Stone Age period. As a result of the researches, urban clusters with the remains of different types and heterogeneous areas were also found in Timbuktu and Central Niger.

Another reason for attaching a special importance to Timbuktu in African history is that it is an important center of trade routes. Other mines, especially salt and gold, which were extracted in the city, significantly increased the trade in the region. In order to ensure security, the cities are surrounded by high walls. However, despite the gold, salt and other riches found in many cities in the region, a significant portion of the city's inhabitants were farmers.

Especially in XV. and XVI. in the centuries, Timbuktu has gained the position of a scientific center that has found fame with its wealth. So much so that during the Middle Ages, almost two-thirds of the world's gold needs were met by West Africa. The large amount of gold being transported north and sold in the Timbuktu market led to the spread of information that gold came from Timbuktu over time, which played an important role in shaping Timbuktu's image in Europe. In the end, European explorers in search of new markets, new trade routes and new resources dispersed all over the world to achieve their goals. In the eyes of explorers, Africa, besides being interesting, also contained important resources. Eager to be the first European to arrive in Timbuktu, few of these explorers succeeded in reaching their goals, demonstrating that Timbuktu was not only a city of gold but also a distant and inaccessible city. As it is understood, the increasing fame of Mali, the first Islamic empire of West Africa (Bilad-ı Sudan), directed the Europeans to this region and increased the exploration and subsequent colonial activities.

XVI. and in the second half of the 19th century, many scholars were educated in Timbuktu, which was the most important cultural center of Africa, and afterwards they went to Mecca, Medina, Cairo, Marrakech and Katsina and contributed to the intellectual accumulation of the Islamic world. In addition, many scholars from various parts of the Islamic world, especially Egypt, North Africa and Andalusia, came to Timbuktu. The fact that the region was fortified and not recognized by the outside world, and that it became the center of salt, gold, ivory and timber trade, caused Timbuktu's reputation to be heard in Europe in this period. This, in turn, made the region a center of the slave trade, but also led to the exploitation of the region by the Europeans. Timbuktu lost this golden age when, with the support of Queen Elizabeth I of England, Moroccan Sa'di Sultan Ahmed al-Mansur abolished the Songhai Kingdom in Gao in the Battle of Tondibi in 1591. At the end of the war, Timbuktu was destroyed with the support of the British, who equipped the Moroccan army with firearms and trainers, countless manuscripts turned to ashes and a city in ruins.

Most of the manuscripts found in Timbuktu are in Arabic texts. In Timbuktu, an important center of science in the Middle Ages, libraries housed tens of thousands of manuscripts on many subjects from

3 | Emine GÜZEL

religion to poetry, philosophy to history, astrology, alchemy, law, astronomy, medicine and interpretation of the Qur'an. These manuscripts are notable for their writing style as well as the illumination ornaments used in the works. Yellow, red, blue and green colors are generally preferred in illuminations in which simple and complex vegetal and geometric motifs are used. In some examples the colors are still vivid.

Timbuktu has become the symbol of a civilization with its historical buildings, unique architectural styles and city planning developed by climatic conditions. However, the most important aspect of the city was that the Islamic culture and civilization, which was formed and developed with the conquest of the Muslims, showed the cat on almost every forehead of the city. As a manifestation of the importance that Islam, and therefore Islamic thought, attaches to science and science, the public has focused on science and technology. As a result, this has led to the formation of unique libraries located in limited parts of the world. In fact, many manuscripts were found almost everywhere in West Africa. But those in Timbuktu were the most famous. Hundreds of thousands of manuscripts written in many fields such as religion, physics, astronomy, medicine, geography and philosophy, which are an indicator of Timbuktu's cultural accumulation, have been preserved in these libraries. However, these numerous manuscripts have not been fully studied until now. Examining the works in these libraries, which are a manifestation of the existence of a high civilization in Timbuktu, will provide new data in many political, social, economic and scientific fields. Making knowledge available to everyone is very important in terms of transferring science and culture to future generations. In this direction, ensuring the digitization of Timbuktu manuscripts will serve both to preserve the originals and to transfer the texts to future generations.

We hope that this study, in which we try to draw attention to the cultural heritage of Mali and Timbuktu, especially the manuscripts and architectural structures, will make a small contribution to the researchers concerned.

Giriş

Immanuel Kant'tan David Hume'a kadar Batılı filozoflar ve tarihçiler, Afrika'nın bir tarihe sahip olamayacak kadar geri kalmış bir bölge olduğunu ifade etmiş ve buna kanıt olarak da kıtada yazılı herhangi bir eserin bulunmayışını göstermişlerdir. Örneğin D. Hume, 1748'de beyaz tenli insanlardan başka hiç kimsenin bir medeniyet kurmadığını; Immanuel Kant, insanlığın beyaz ırkla ideal mükemmelliği elde ettiğini, siyahilerin ve özellikle de bazı Afrikalıların ilim ve kültür bakımından oldukça zayıf olduklarını; Hegel de benzer şekilde Afrika'nın 'karanlık kıta' olarak dünya tarihinde hiçbir yeri olmadığı ve insanlığın gelişimine herhangi bir katkı sağlamayacağını söylemiştir. (Biçer, 2019: 10). Bu düşünceye sahip olanlar, Afrika'nın sömürgeleştirilmesi ve medenileştirilmesi düşüncesinde olmuş; Afrika'yı sömürmenin ve kendilerine benzetmenin Avrupa'nın bir görevi olduğunu söylemişlerdir (Jeppie & Diagne, 2008: 23; Kalın, 2018: 272). Oysa insanların yaşamak için ihtiyaç duydukları yiyecek üretiminin en eski arkeolojik kalıntıları, Sahra Afrika'sında görülmüştür. Zira buğday, arpa, bezelye, fasulye ve üzüm gibi tarım ürünleri yaklaşık 10.000 yıl evvel Afrikalılar tarafından ıslah edilmiştir (Diamond, 2018: 463, 467). Çapa tarımını dünyaya ilk olarak tanıtan yine Afrika olmuştur (Goody, 2018: 4, 61). Kuzey Mali'de yer alan bir bölge olan Azafad'da 1950'de Fransızlar tarafından yapılan ilk arkeolojik araştırmalarda taş aletler, insan ve hayvan kalıntıları zıpkın ve seramik ile bazı insan ve hayvan kalıntılarında rastlanmıştır (Shuriye & İbrahim, 2013: 697). Araştırmalar, ayrıca Avrupalıların ancak XIX. yüzyılda keşfettikleri çeliğin de 2000 yıl kadar önce Afrikalılar tarafından keşfedildiğini göstermiştir (Diamond, 2018: 474-477). Bu araştırmalar Timbuktu ve daha büyük Orta Nijer'de daha sonraki tarih öncesi kültür ve medeniyetlerin daha iyi anlaşılmasıyla bağlantılı olarak Geç Taş Devri dönemi hakkında önemli bilgiler sağlamıştır (Shuriye & İbrahim, 2013: 15-16).

Doğu ve Batı Afrika'da tarıma elverişli toprakların olduğu yerlerde medenî yaşamın farklı pek çok yerel örneği görülmüştür (Mcneill, 2013: 439). Afrika'ya bu özellikleri kazandıran bazı önemli merkezler

4 | Emine GÜZEL

bulunmakla birlikte bunlar içerisinde en çok dikkat çekeni Timbuktu olmuştur. Mali Cumhuriyeti'nde bulunan tarihî bir şehir konumundaki Timbuktu'nun öne çıkan en belirgin özelliği İslam medeniyetinin ehemmiyet arz eden verilerinin saklandığı önemli merkezlerden biri olmasıdır. Şu var ki Timbuktu'nun bu tarihî değeri, İslamiyet öncesi geç tarihlere kadar uzanır. Zira sömürge döneminde, Azafad'daki arkeolojik araştırmalar ışığında tarih öncesine ait insan ve hayvan kalıntıları ile taş, zıpkın ve seramik gibi malzemelerin bulunması, şehrin Geç Taş Çağı dönemindeki kalıntılara sahip olduğunu göstermiştir. Yine yapılan araştırmalar neticesinde Timbuktu ve Orta Nijer'de farklı türde ve heterojen alanların kalıntılarıyla kentsel kümeler de bulunmuştur (Park, 2010: 1-2).

Birçok uzman tarafından bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar, Timbuktu'daki yerleşimin M.Ö. 500-M.S. 1000 yıllarına dayandığını göstermiştir (Biçer, 2019: 15). Timbuktu, M.S. 500 yılından itibaren ticaret kervanlarının uğrak yerlerinden biri olmuştur. Rivayetlere göre Tuareglerin bölgeye yerleşmeleri ile birlikte yöre tuz, köle ve altın ticaretinde önemli bir merkez haline gelmiş, bölgenin İslamlaşmasıyla da ticaretteki konumu gittikçe artmıştır. Şu var ki İslam'la tanışmalarının ardından geniş bir ilmi birikimle karşılaşan Mali ya da Afrikalı Müslümanlar için altın ya da diğer madenlerden ziyade kitaplar ve ilim önem kazanmıştır. Bu da bölgeye çok sayıda kitap girişini sağlamıştır. Bu değerli kitapların kazandırılmasında Timbuktu bölgesinin önemli krallarından biri olan Mansa (Sultan) Musa'nın çok önemli bir rolü olmuştur. Zira kendisi, değerli kitapların Timbuktu bölgesine taşınması için tüccarlarla iş birliği yapmış, pek çok zorluğa rağmen bu değerli kitapların bölgeye taşınmasını sağlamıştır (Grolier, 1993: 304-306; Kavas, 2004: 146-147).

Afrika tarihinde Timbuktu'ya ayrı bir önem atfedilmesinin bir diğer nedeni ise şehrin ticaret yollarının önemli bir merkezi olmasından kaynaklanmıştır. Şehirde başta tuz ve altın olmak üzere çıkarılan diğer madenler bölge ticaretini önemli derecede arttırmıştır. Güvenliğin sağlanması için de şehirlerin etrafı yüksek duvarlarla çevrilmiştir (Steward, 1997: 253). Gerek Timbuktu gerekse diğer şehirlerde yüksek duvarlarla güvenliğin temin edilmiş olması ve ekonomik faaliyetler, söz konusu kentlerin büyümesinde önemli bir rol üstlenmiş ve kentleşmeyi hızlandırmıştır (Bıçakçı, 2019: 3). Bununla birlikte, bölgedeki birçok kentte bulunan altın, tuz ve diğer zenginliklere rağmen kent sakinlerinin önemli bir kısmını çiftçiler oluşturuyordu (Silva, 2014: 7). İbn Battûta'nın Timbuktu olarak zikrettiği şehirde ticari ve kültürel faaliyetler, kentleşme faaliyetlerini hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda şehir halkının başta İslamiyet olmak üzere farklı dinlerle tanışmasına da olanak sağlamıştır (İbn Battûta, 1987: 700). Şu var ki Timbuktu; dinî, siyasi ve kültürel ününü daha ziyade İslam'ın bölgeye girmesiyle kazanmıştır. İslam'ın Afrika'ya girişi ise Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren bir Berberî hanedanı ve devleti olan Murabitlar tarafından sağlanmıştır. Tüm bu özelliklerine binaen Timbuktu, İslam öncesi ve sonrası konumuyla önemini her zaman muhafaza etmiş; ekonomik, kültürel, tarihsel ve konjektürel yapısı yönüyle de kendisinden en çok söz ettiren bir Afrika şehri olmuştur (Biçer, 2019: 13-14).

1. Timbuktu

Mali Cumhuriyeti'nde bulunan tarihî bir şehir konumundaki "Timbuktu (Timbuktu/Tinbüktü)", bir şehir ismi olmakla birlikte günümüz Mali Devleti'nin kuzeybatısını içine alan, en büyük yüzölçümüne sahip ve çoğunluğunu Sahra Çölü'nün oluşturduğu 8 idari bölgeden birisinin adlandırılması için de kullanılmaktadır. Nijer Nehri yakınlarında kurulmuş olan şehrin tarihi XI. yüzyılın sonlarına dayanır. Rivayetlere göre şehir, adını Tevârikler'in yaz aylarında hayvanlarını otlatmak için geldikleri Nijer nehri kıyılarında kurdukları çadırlarda yaşayan Büktü adındaki yaşlı bir köle kadından almıştır. Çadırların bulunduğu yerde kurulan köy, ticarî bir kavşak noktasında olduğundan giderek büyümüş ve XIV. yüzyılda bölgenin önemli bir şehri konumuna yükselmiştir (English, 2018: 18; Kavas, 2012, 190; Demirer, 2022: 132). Büyük Sahrâ'nın güney ucundaki Timbuktu'dan ilk defa İbn Battûta söz eder. Timbuktu'ya 754 (1353) yılında geldiğini ifade eden İbn Battûta (İbn Battûta, 1987; 700) yörenin hâkimlerinin Berberî Sanhâce kabilesine mensup Messûfe Berberîleri olduğunu belirtir ve şehrin adını Tinbüktü (تنبوكتو)

5 | Emine GÜZEL

şeklinde yazar. Bazı Arapça kaynaklarda ise Timbüktü olarak geçen isim, Abraham Cresques'in 1376'da çizdiği Katalan Atlası'nda Tenbuch şeklinde yer almış (Fotoğraf 1), İngilizce'ye Timbaktu, Fransızca'ya ise Tombouctou olarak geçmiştir. Şehir Tadmeka, Gât, Fizan, Gao ve Kânim yoluyla Mısır, Hoggar (Haccâr) yoluyla Tunus, Sicilmâse yoluyla Fas, Mali yoluyla Batı Sudan'a bağlanmaktadır (Kavas, 2012: 190).

Batı Afrika'nın İslamlaşması hususunda en önemli gelişme Murabıtlar'ın bölgeye gelmesiyle olmuştur (Musa, 2020: 28). İslâm dininin Murabıtlar döneminde (1056-1147) Batı Sudan'da yayılmasıyla Timbuktu ve Cenne nehirleri önemli birer merkez haline dönüşmüş, Mali Sultanı Mense Mûsâ'nın Timbuktu'yu sultanlığının sınırlarına katmasıyla da (729/ 1329) burası İslâm medeniyetinin önemli bir merkezi haline gelerek bölgedeki büyük ve önemli bir ilim ve ticaret merkezi olmuştur. Sultan, 1324'teki hac dönüşünde Mekke'den beraberinde getirdiği Endülüs asıllı şair ve mimar Ebû İshâk İbrâhim es-Sâhilî el-Girnâtî'ye Timbuktu'da Arap mimarisi tarzında Cingareybîr (Djinger-ber) Camii'ni ve Madugu Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Bu dönemde Timbuktu'ya tüccarların yanı sıra Fas ve Mısır gibi ilim merkezlerinden çok sayıda âlim de gelmiştir. Mense Süleyman zamanında ise (1341- 1360) Timbuktu'daki gelişim gittikçe artmış ve burası 1430 yılına kadar Mali Sultanlığı'nın hâkimiyetinde kalmıştır. Timbuktu'nun parlak dönemlerinden birinin yaşandığı bu devirde yaşlı bir hanım tarafından, Timbuktu Üniversitesi olarak da bilinen Sankore Camii¹ ile XIV. yüzyılın sonlarına doğru şeyh el-Muhtâr Hamâhullah tarafından Sîdî Yahyâ et-Tâdilîsî adına Sîdî Yahyâ (Muhammed Naddah) Camii yaptırılmıştır. Söz konusu bu eserler, İmam el-Hâc el-Akıb tarafından 1577-1578'de ya yeniden inşa ettirilmiş ya da bu yapılara önemli eklemeler yapılmıştır (es-Sa'dî, 1964: 8; Hunwick J. 1999: lvi; Kavas, 2012: 190).

Timbuktu 1430 yılında Tevârikler'in eline geçmiş ve 1468 yılına kadar Tevâriklerin elinde kalmıştır. Otuz sekiz yıllık Tevârik hâkimiyetinden sonra şehir, Sünnî Ali Ber tarafından Tevârikler'den alınmıştır. Sünnî Ali Ber'in yirmi dört yıl süren hükümdarlığı süresince (1468- 1492) şehirde büyük tahribatlar yapılmış, âlimler ve halk üzerinde yoğun baskılar uygulanmıştır. Bu da aralarında âlim ve tüccarların da olduğu pek çok kişinin Timbuktu'dan ayrılmasına sebep olmuştur (Biçer, 2019: 23). Ali Ber'in hâkimiyetinin aynı aileden Songay Sultanı Askiya Muhammed tarafından sona erdirilişinin ardından Timbuktu yeniden canlanmaya başlamıştır. Yasal ve dinî konularda danışman olarak birçok bilgini etrafında toplayan I. Muhammed Askiya, İslamî esaslara dayalı bir devlet düzeni kurmuştur. Bu durum daha önce şehirden ayrılanların şehre geri dönmesini, Mekke ve Medine gibi önemli merkezlerde yetişmiş bilginin ve farklı yerlerden pek çok öğrencinin eğitim için Timbuktu'ya gelmesini sağlamıştır. Bu vesileyle Askiya hanedanı döneminde (1493-1591) Timbuktu, ticari ve kültürel açıdan en parlak yıllarını yaşamış ve böylece yeniden Batı Afrika'nın en hareketli ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir (Meri, 2006:764; Ana Britannica, 1994: 52; Musa, 2020: 29). Bu da beraberinde ekonomik gelişmelerle halkın refah seviyesinin yükselmesine ve tarihî dokusuyla Timbuktu'nun bir asırdan fazla Songay Sultanlığı'nın idaresinde kalmasına olanak sağlamıştır. Sonraki yıllarda farklı ülkelerden şehre getirilen kitapların satışıyla ticarî hayatta en fazla gelir kitap satışından elde edilir olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Timbuktu, Afrika'nın en önemli kültür merkezi olmuş, burada yetişen âlimler Mekke, Kahire, Merakeş ve Katsina gibi önemli merkezlere giderek İslâm dünyasının fikri birikimine önemli katkılarda bulundukları gibi; Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs başta olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden çok sayıda âlim de Timbuktu'ya gelmiştir. Aynı dönemde müstahkem oluşu ve gizemliliği, altın, fildişi, tuz, kereste ve köle ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Timbuktu'nun üzü Avrupa'ya da ulaşmıştır. Kendine özgü tüm bu meziyetleriyle Timbuktu, Afrika'nın kuzey sahilleriyle Sahrâaltı bölgeleri arasındaki en önemli buluşma yeri olmuştur (Kavas, 2012: 190-191).

¹ Sankore Üniversitesi olarak bilinen bu cami, sadece Sudan'ın değil, diğer İslâm beldelerinin de entelektüel zihni olarak ifade edilmiştir. Çok sayıda el yazmanın bulunduğu bu üniversite farklı şehirlerden birçok âlime ev sahipliği yapmıştır. (es-Sa'dî, 1964: 23; Hunwick J. , 1999: lix.)

Kuzey Afrika ile Türklerin bağlantısı ise IX. ve X. yüzyıllarda Mısır'da kurulan ilk Türk hanedanı olan Tolunoğulları Devleti'ne (868-905) dayanır. Suriye'den ve Irak'tan İslam adına gelen Türk askerleri olan Osmanlılar, buralara hâkim olana dek Tolunoğulları, İhşidiler (935-969), Eyyübiler (1171-1462) ve Memlûkler (1260-1517) olmak üzere birbiri ardına dört bağımsız devlet kurmuşlardır. Kuzey Afrika sahillerinde Osmanlıların varlığı ise XVI. yüzyılın başlarında görülür. Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde Kuzey Afrika bölgelerine yapılan fetih hareketleri, Avrupalıların sömürgeleştirme girişimlerini engellemek, buradaki Müslümanların güvenliğini sağlamak ve Akdeniz'de stratejik bir konum elde etmek amacıyla yapılmıştır (İbrahim, 2016: 12). Türk-İslam hâkimiyetinin Doğu Akdeniz'deki yayılışı ile Türk ve İslam varlığını temsil eden Osmanlıların Kuzey Afrika hareketindeki en büyük neden bu coğrafyalarda yaşayan Müslümanların İspanya ve Portekiz başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin sömürgeleri altına girmelerini önlemek olmuştur.

Ancak Osmanlı Devleti'nin durakladığı, gerilemeye başladığı ve nihayet çöktüğü dönem ve sonrasında askerî olarak bu dirayet ve başarıyı gösterecek bir güç kalmadığından sömürgeci Avrupa devletleri, Kuzey ve Batı Afrika başta olmak üzere bu bölgelerin çoğunu istila etmeye başlamış ve zamanla buraları sömürgeleştirmiştir (Çetin, 2013: 11). Askerî güçle çözümün her yerde temel referans halini aldığı bu dönemde Batı, en kısa yoldan “askeri” operasyonlarla sorun çözme mantığıyla hareket etmiştir.²

1750-1860'lı yıllarda farklı kesimlerin hâkimiyetine giren Timbuktu, 1894'te Fransa tarafından işgal edilerek Batı Afrika sömürgesine dâhil edilmiştir. Mali halkının İslam dünyasının diğer bölgelerindeki sömürgecilğe karşı gerçekleşen hareketlerden etkilenmemesi için hac yolculukları yasaklanmıştır. Bu durum Müslümanlar üzerinde derin izler bırakmış ve büyük yankılar uyandırmıştır. Fransızlar, kendilerine karşı savaşmaktan vazgeçen devletin ileri gelenlerinin çocuklarının dinî eğitimleri için Cenne (1908) ve Timbuktu'da (1910) iki medrese açmış böylece şehri İslâm dünyasından koparmak istemişlerdi. Fakat Timbuktu'lu âlimler bunun önüne geçmek için Cezayir ve Mısırlı âlimlerle irtibatlarını sürdürmüş ve Mali halkı, tüm baskılara rağmen çocuklarına geleneksel usulde din eğitimi vermeye devam etmiştir (Kavas, 2012: 191; Biçer, 2019: 58).

1894'te Fransız sömürgesine girmesinden sonra Timbuktu nüfusunda azalmalar olmuştur. Mali Cumhuriyeti'nin ortalarından kuzeydoğusuna doğru geniş bir alan üzerinde olan şehir, idarî olarak 1990'lı yıllarda Tevârik³ direnişi sebebiyle zor günler yaşamış ve bu durum altı yıl kadar devam etmiştir. 27 Mart 1996 tarihinde devletle direnişçiler arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu önemli günün anısı olarak da şehirde “La Flamme de la Paix” adında bir anıt yapılmıştır (Biçer, 2019: 31, 32).

1960 yılında Mali'nin bağımsızlığını kazanmasıyla Timbuktu, Mali'nin bir şehri olmuştur.

² “Afrika'ya ilk olarak bizi medenileştirmek, sanayileştirip kalkındırmak için geldiklerini söyleyen Alman sömürgeciler, ardından da İngiliz sömürge yönetimi, bağımsızlığımızı almaya kadar buraları yönettiler. Bize yardım etme maskesi arkasında kaynaklarımızı ve insanımızı diledikleri gibi kullandılar. 1960'lardan itibaren bağımsızlığımızı teker teker alıp milli devletlerimizi kurduğumuzda gördük ki; sanayi ve kalkınma olarak bize bıraktıkları şey, sadece kendi artıklarıydı. Biz o artıklardan bir şekilde kendi sanayimizi kendimiz oluşturmak zorunda kaldık ve her şey sıfırdan başladık. Örneğin yıllar yılı benim mesleğim, Avrupalıların kullanıp attıkları tenek kutularını toplayıp onlardan içine yağ konularak yanan ve karanlık gecelerimizi aydınlatan kandiller yapıp satmak oldu. Onların bize getirdikleri, kendi sanayi artıkları şişeler, tenek kutular, plastik kutu ve kaplar, kartonlar vesaire bizim sanayi hammaddemizi oluşturdu. Zira buraya ihtiyaçları olabilecek, kullanmaya alışık oldukları her türlü eşya ve tüketim malzemelerini taşıyorlardı. Bugün hala kullandığımız, Afrika'nın bir ucundan diğer ucuna uzanan demiryolu hatları ve lokomotifler ise, başta altın, yakut gibi değerli yeraltı zenginliklerini kıta dışına taşıma hedefleri çerçevesinde yerli halkın iş gücüyle inşa edildi. Demiryolunun döşenmesi sırasında işkence ya da ağır iş koşulları altında ölen ve sakat kalanlar bizim insanlarımızdı. Bizim işimiz sadece patronlara itaat etmektir. Bağımsızlıktan sonra da kendi kaynaklarımızı değerlendirip, işleyecek güce bir türlü kavuşamadık. İşte sömürge rejiminin bize sunduğu gelecek bu idi.” Uvinalı yaşlı köylünün anlattıkları, Afrika halkına sömürgeci geriyeye nelerin kaldığını ve onların yaşamları üzerinde nasıl izler bıraktığını kendi cephelerinden ortaya koymaktadır (Çetin, *Mali Özelinde Türkiye-Afrika İlişkileri*, 12).

³ XVI. yüzyıldan itibaren Akdeniz sahilinden Gadâmîs'e kadar uzanan kesimde bulunan Berberî Sanhâce kabilesinin küçük kollarından Targa (Terga, Târcâ) kabilesine nisbetle Araplar tarafından bölgede yaşayanlara verilen isim. Günümüzde Sahrâ'nın güneyinde Fizan ile Mali Cumhuriyeti sınırları içinde kalan tarihi Timbüktü şehri arasında bulunurlar. Bunlara Batı dillerinde Touareg, Tuareg, Twareg, Tawariq gibi isimler verilmiştir (Kavas, 2011: 581).

Günümüzde Sahra üzerinde yapılan ticaret her ne kadar önemini yitirmişse de tuz yüklü kervanların uğrak yeri olmaya devam etmektedir. Şehirle diğer merkezler arasında havayolu bağlantısı olmasına rağmen ulaşım genellikle deveyle ve ırmak tekneleriyle sağlanmaktadır (Ana Britannica, 1994: 52). Şehir, eski kervan yolları üzerindeki ulaşım merkezi olma özelliğini kaybetmiş olsa da nehir ulaşımı (iskelesi olan Kabara şehri vasıtasıyla) açısından hala büyük bir öneme sahiptir (Kavas, 2012: 192).

Günümüzde Afrika'nın en fakir ülkelerinden biri durumunda olan Mali nüfusunun büyük bir kısmını Müslümanlar oluşturmaktadır. Fransızların Afrika'da sömürdüğü tüm diğer ülkelerde olduğu gibi, Mali'de de halkın büyük bir kısmı, devletin resmi dilinin Fransızca olmasından ötürü Fransızca öğrenmek durumunda kalmıştır. Resmi dil olarak Fransızca ilk sırada yer alırken, en yaygın yabancı dil ise Arapça olmuştur. İşgal öncesi bilhassa Kuzey Mali ve Timbuktu'da büyük ilgi gören Arapça, bugün için sınırlı sayıdaki din adamı dışında tamamen terk edilmiştir. Bu durum Fransızların sömürü politikalarında ne kadar etkili olduklarının bir göstergesidir. Oysa Mali'nin kültürel mirası olan Timbuktu medeniyeti ekseriyetle Arapça ile tarihe mal olmuştur (Biçer, 2019: 70-71). Aslında Arapça sadece kültür ve medeniyet dili değil, aynı zamanda din diliydi. Dolayısıyla yapılan bu uygulamalarla din dili de unutulmaya yüz tutmuş, bu da halkın İslamî kültürden uzaklaşmasına yol açmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Timbuktu kütüphanelerinde bulunan hemen her alandaki yazma eserlere olan ilgi ve değer kaybolmuş, bu da nihai olarak halkın geçmiş medeniyet ve kültürel birikimiyle bağının kesilmesine neden olmuştur.

Son zamanlarda Türkiye ile daha önceleri farklı nedenlerle ilgisiz kalınan Batı Afrika devletleri arasında ilişkiler yeniden kurulmaya başlanmış, ikili ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik anlaşmaların imzalandığı pek çok Afrika ülkesinden cumhurbaşkanı, başbakan ve bakan düzeyinde Türkiye'ye ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Türkiye, 2014 yılında Mali'de bir büyükelçilik açmıştır.

Şayet Afrika, Amerika ve Avrupa ülkeleri tarafından sömürülmemiş olsaydı, günümüzde dünya üzerindeki üretimin %60'ına sahip olduğu altın, elmas ve uranyum gibi yeraltı kaynaklarını bizzat kendisi işletebilir, coğrafi ve tarihi zenginlikleriyle dünyayı yönlendirebilecek bölgelere sahip bir kıta olabilirdi (Bilgili, 1085: 20).

2. Mense Musa'nın Timbuktu Üzerindeki Etkisi

Timbuktu'nun yer aldığı Mali, XIV. yüzyılda Mense (Mansa) Musa (1312-1337) döneminde geniş sınırlarına ulaşmış ve gücünde zirveye çıkmıştır. Gerek İslam dünyası gerekse Avrupa'da dikkatlerin Timbuktu ve Batı Afrika'ya çevrilmesinin en önemli nedenlerinden biri de Mense Musa'nın büyük bir hazırlık yaptırarak çıktığı hac yolculuğunda yanına çok miktarda altın alması ve yol güzergâhında gittiği yerlerde dağıtmasıdır. Öyle ki kaynaklarda, gittiği bir Kahire ziyaretinde beraberinde götürdüğü bol miktardaki altının buradaki altın fiyatlarını düşürdüğü ifade edilir (Grolier, 1993: 304-306; es-Sa'dî, 1964: 12-16; Kâ'ti, 1964: 55-64; Oliver & Atmore, 2001: 64; Shuriye & Ibrahim, 2023: 702; Kavas, 2004: 146-147; Ana Britannica, 1994: 52; Benjaminsen & Berge, 2004: 34; Musa, 2020: 66).

Orta Çağ'ın sonuna kadar Afrika'yla ilgili çok az bilgisi olan Avrupalıların H.724/ M.1324 yılında Mense Musa'nın bu hac yolculuğundaki 500 kölesi ile her birinin bol miktarda altın taşıması ve Musa'nın Kahire'de kaldığı süre boyunca cömertliği hakkındaki haberler Avrupa'ya abartılı bir şekilde ulaşmıştır. Öyle ki, Avrupalılar Mense Musa'yı Batı Afrika'daki çölün bütün bölümlerinin kralı olarak tasavvur etmiş; daha da ileri giderek dünya haritasını çizirken Batı Afrika'nın harita kısmında çölün ortasına koydukları büyük bir altın tahtın üzerine altın kıyafetler giyen bir imparator fotoğrafını çizmiş ve altına (Mali İmparatorluğu'nun Kralı) yazmışlardır (Smith, 1985: 13; Musa, 2020:67). (Fotoğraf 1, 2). Zamanla altının bu yörede bitkiler üzerinde yetiştiği ve bir bitki misali yerden toplandığı, evlerinin altınla sıvanmış olduğu gibi söylentiler yayılmaya başlamıştır. Bölge ile ilgili bu söylentiler Kuzey Afrikalı tüccar ve gezginleri Sahra'nın güneyine çekmiş, Akdeniz kıyılarından ve Kahire'den tüccarlar Walata, Timbuktu, Gao, Cenne

gibi şehirleri sık sık ziyaret eder olmuşlardır. Dahası Avrupalıların gözünde de Afrika'nın zengin olduğu düşüncesini oluşturarak onlarda Afrika bölgesini inceleme ve keşfetme arzusunu uyandırmış, bu da keşif ve devamındaki sömürgecilik ile köleleştirme faaliyetlerini arttırmıştır (Conrad, 2009: 41; Demirer, 2022: 133).

Şu var ki İslam'la tanışmalarının ardından geniş bir ilmî birikimle de karşılaşan Mali ve Afrikalı Müslümanlar için artık altın ya da diğer madenlerden ziyade kitaplar ve ilim önem kazanmıştır. Bu değerli kitapların kazandırılmasında Timbuktu bölgesinin önemli krallarından biri olan Mense (Sultan) Musa'nın çok önemli bir rolü olmuştur. Zira kendisi değerli kitapların Timbuktu bölgesine taşınması için tüccarlarla iş birliği yapmış, pek çok zorluğa rağmen bu değerli kitapların bölgeye taşınmasını sağlamıştır (Biçer, 2019: 17-20).

3. Altının Timbuktu İçin Önemi ve Avrupalı Kâşiflerin Timbuktu Yolculuğu

Altın, Sahra Çölü'nden Mısır pazarlarına ve Akdeniz limanlarına, oradan Avrupa'ya taşınırken kaynağına dair efsane ve söylentiler de beraberinde gitmiştir. Bu söylentiler Avrupalıların zihinlerini o denli meşgul etmiş ki 1375 yılında Abraham Cresques tarafından Fransa kralı 5. Charles için hazırlanmış olan Mali bölgesini tasvir ettiği Katalan Atlası'nda Mansa Musa'yı başında Avrupalılara özgü bir taç ve elinde altın bir küreyle tahtına oturur bir halde resmetmiştir (Fotoğraf 1). Haritanın üstüne "Bu zenci kralın ismi Musa Mali'dir. Gine zencilerinin en zengin efendisi ve en asil kralıdır. Onun topraklarında altın bolca bulunur" notunu yazmıştır (Hunwick J. 1999; İvi, Demirer, 2022. 133).

Zamanla gün yüzüne çıkan bölgenin zenginliği komşu ülkelerin dikkatlerini celp etmiş, sonraki yüzyıllarda adeta masallar diyarı haline gelen Timbuktu, Batılılarca XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bir yeryüzü cenneti olarak düşünölmeye başlanmış ve buradaki hazinelere ulaşmak için pek çok kâşifin gönderildiği bir yer olarak meşhur olmuştur (Smith, 1985: 13). Öyle ki Timbuktu'ya ulaşma serüveni Avrupa'da uluslararası bir rekabete dönüşmüş; Timbuktu'ya ulaşmak Fransız, İngiliz ve Alman kâşifler arasında bir saplantı halini almıştır (English, 2018, 68.69).

Yeni pazarlar, yeni ticaret yolları arayan Avrupa için Timbuktu'yu keşfeden ilk Avrupalı olma tutkusuyla gönderilen pek çok kâşifin yaptığı ilk keşif seferleri saldırılar, ağır iklim şartları, soygun ve sıtma ya da diğer tropikal hastalık gibi nedenlerle başarısızlıklarla sonuçlanmıştır (Benjaminsen & Berge, 2004: 31-32). Timbuktu, imajını oluşturan pek çok değere sahip olsa da daha ziyade ticari zenginliğiyle öne çıkmış; bunu öğrenme, ilmi ve kültürel hayatın canlılığı takip etmiştir. Timbuktu bu değerleri uzun süre korumuş olsa da burayı ziyaret eden ilk Avrupalı kâşifleri hayal kırıklığına uğratmıştır. Avrupalıların Timbuktu'ya ulaşma serüveninde yaşanan başarısızlıklar şehre olan ilgiyi ve merakı daha da artırmış, nihaî olarak burası esrarengiz ve hayalî bir yer olarak düşünölmeye başlanmıştır. Bu da Afrika için zihinlerde "karanlık ve tehlikeli kıta" imajının oluşturmuş ve bu düşünce günümüze kadar devam etmiştir. Kıtanın keşfi sürecinde Avrupalıların zihninde kötü iklim şartlarına sahip yer olarak yer eden Afrika, sağlık açısından da zararlı bir bölge olarak düşünölmüştür (English, 2018: 38- 43; Herbert, 1980: 433).

Ancak bu başarısız sefer denemeleri sonunda meyvesini vermiş ve "keşif" sonunda gerçekleşmiş, Timbuktu'nun gerçekten de hazineleri olduğu anlaşılmıştır. Bu gerçeğin ortaya çıkmasıyla Timbuktu dâhil pek çok önemli şehir işgal edilmiş, başta zengin altın yatakları olmak üzere bölgedeki değerli kaynaklara sahip olmak amacıyla pek çok saldırı düzenlenmiş, şehirler tahrip edilmiş, çok sayıda insan öldürölmüştür. İşgaller sırasında bol miktarda altın ve binlerce köle ele geçirilerek bölge dışına çıkarılmıştır (Kavas, 2012: 191).

Bölge ile ilgili bu söylentiler Kuzey Afrikalı tüccar ve gezginleri Sahra'nın güneyine çekmiş, Akdeniz kıyılarından ve Kahire'den tüccarlar Walata, Timbuktu, Gao, Cenne gibi şehirleri sık sık ziyaret

eder olmuşlardır. Dahası Avrupalıların gözünde de Afrika'nın zengin olduğu düşüncesini oluşturarak onlarda Afrika bölgesini inceleme ve keşfetme arzusunu uyandırmış bu da keşif ve devamındaki sömürgecilik ile köleleştirme faaliyetlerini arttırmıştır (Conrad, 2009: 41).

Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda Timbuktu, zenginliği ile şöhret bulmuş bir ilim merkezi konumunu elde etmiştir. Öyle ki Orta Çağ boyunca dünya, altın ihtiyacının neredeyse üçte ikisini Batı Afrika tarafından karşılamıştır. Yüklü miktarda altının kuzeye doğru taşınıp Timbuktu piyasasında satılması, zamanla altının Timbuktu'dan geldiği bilgisinin yayılmasına neden olmuş; bu da Timbuktu'nun Avrupa'daki imajının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nihayetinde yeni pazarlar, yeni ticaret rotaları ve yeni kaynakların arayışında olan Avrupalı kâşifler, hedeflerine ulaşmak için dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır. Timbuktu'ya varan ilk Avrupalı olma hevesinde olan bu kâşiflerden çok azı hedeflerine ulaşabilmiş, bu da Timbuktu'nun altın şehri unvanının yanı sıra uzak ve ulaşılmaz bir şehir olduğunu da göstermiştir (Maverd, 2010). Her biri bir arayış içinde olan ve Timbuktu'ya ulaşan ilk kâşif olma hevesindeki kâşiflerden İskoç Doktor Mungo Park (d.1771- ö.1806), Timbuktu'nun Kabara nehir limanını geçmiş fakat akarsularda hayatını kaybetmiştir. 1826'da Alexander Gordon Laing (d.1793- ö.1826), Timbuktu'ya ulaşan ilk Avrupalı olmayı başarsa da 1828'de Avrupa'ya canlı dönmeyi başaran ilk kişi René Caillié (d.1799- ö.1838) olmuştur (Tor A. Benjaminsen-Gunnvor Berge, 2004: 39).

4. Timbuktu El Yazmaları

Bir toplumun ortak kültürel mirası olarak şehirler, çoğu zaman İslam medeniyetini yansıtan en önemli yerleşim alanları olmuştur. Bir şehir sanat ya da kültürel anlamda bir değerlendirmeye tâbi tutulduğunda, özellikle de ortak dini değerler çerçevesinde şekillenmiş şehirlerde toplumlar ortak pek çok duygu, düşünce ve davranışa sahip olurlar. Her şehrin kendine has bir dokusu, görülmez ama hissedilir bir ruhu vardır ki pek çok İslam şehrinin İslam'ın rengine, İslam medeniyetinin ruhuna büründüğünü görmek mümkündür.

Timbuktu'dan Kaşkar'a kadar uzanan bölgelerdeki pek çok şehirde de İslam medeniyetinin izleri ve temel karakteristiklerini görmek mümkündür. Nitekim her medeniyet yerleşimlerini oluştururken kendi öncelikli değerlerine göre oluşturur ve düzenler. Bir şehri insanlar için anlamlı kılan şey o şehrin üzerinde kurulduğu değerlerdir (Demirci, 2003: 130). Bu değerler mimari, el sanatları, resim, müzik ve edebiyat gibi pek çok alanda ifadesini sembolik olarak bulur. Dahası söz konusu bu sembolik ifadelerle şehir halkının sahip olduğu köklü değerler ve estetik anlayışta bir ahenk söz konusudur.

Bu doğrultuda bir şehrin tarihi ile insanların anlamının en iyi yolu o şehrin sahip olduğu kültür ve medeniyeti iyi bilmektir. Timbuktu da sahip olduğu İslam medeniyetinin birer sembolü olan tarihi ve kültürel dokusuyla öne çıkan önemli şehirlerden biridir. Şu var ki şehir, İslam'dan önce de kadim bir kültüre sahipti. Ancak İslamiyet'le tanışmalarının akabinde bu kadim şehir, Müslümanların bilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiş ve İslam medeniyetinin birer sembolü haline gelen cami ve medreselerle gündem olmuştur.

İlme oldukça önem veren Batı Afrika ile ilgili tecrübelerini aktarırken İbn Battûta, siyâhîlerin ilmî hassasiyetlerinin oldukça yüksek olduğuna dikkat çekerek eğitilmiş olan kadın hizmetlilerin asla satılmadığını, satılsa bile onlara çok yüksek fiyatlar biçildiğini belirtmiştir. Kuran-ı Kerim'i çokça okuduklarını ve ezberlemeye çocuk yaşta başladıklarını ve günlük ezberini yapmayan çocukların ayaklarını zincirlediklerini gördüğünü aktarmıştır (Battûta, 1981: 790).

Batı Afrika'da bulunan Mali'nin kadim bir kenti olan Timbuktu, bir zamanlar İslam dünyasının bilinen aktif bir akademik faaliyetler merkezi olmuştur. Var olan köklü öğretim kurumlarıyla Afrika'da özellikle de Batı Afrika'da büyük oranda İslâmî ilimlerin yayılmasına öncülük etmiştir. XVI. yüzyılın

ortalarına kadar şehirde öğrencilere farklı çalışma alanları ile ilgili geniş bilgiler sunan iyi bir müfredat programına sahip yüz elliyi aşkın okul hizmet vermiştir. Bu okullarda tefsir, hadis, fıkıh, usul ve kelim gibi dini derslerin yanı sıra gramer, belagat ve mantık gibi dersler de okutulmuştur. Bunlar arasında yer alan ve XVI. yüzyılda kurulan Sankora Üniversitesi, Batı Afrika tarihinden günümüze kadar varlığını sürdüren en eski İslami eğitim kurumlarından biri olmuştur. İlk olarak 1327 yılında Mense Musa tarafından yaptırılan bir cami olup; Mense Musa'nın saltanatının sonlarına doğru İskenderiye Kütüphanesi'nden sonra Afrika'daki en büyük kitap koleksiyonuna sahip bir medrese halini almıştır. Bu üniversitedeki öğrenim seviyesi, dünyadaki diğer tüm İslâmî eğitim merkezlerinin üstünde yer almıştır (Biçer, 2019: 97,88).

Mali'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra Timbuktu, eskiden olduğu gibi İslâm ilim ve kültürünün merkezi haline gelmiş, burada ve ülkenin kuzey bölgesindeki bütün okullarda Arapça zorunlu dil olarak kabul edilmiş, el yazması eserlerin yer aldığı çok sayıda kütüphaneye ev sahipliği yapmıştır. Mali'de tarihî yazmaların bulunduğu en önemli kütüphane, Timbuktu'da 1970'te Birleşmiş Milletler Eğitim ve Kültür Teşkilâtı'nın girişimiyle "Centre de Documentation et de Recherche Ahmed Baba" (CEDRAB) adıyla kurulmuş ve Kuveyt'in maddî desteğiyle 1977'de faaliyete geçmiştir. Kütüphane daha sonra "Institut des Hautes Etudes et de Recherches Islamiques Ahmed Baba" (IHERIAB) adıyla yüksek eğitim enstitüsüne dönüştürülmüştür. İslâmî ilimler alanında yaklaşık on sekiz bin yazma eserin bulunduğu bu merkezde eserlerin neredeyse tamamı Arapça olup, çok az bir kısmı mahallî dillerden Songay, Fulfulde (Peul/ Pöl) ve Temaşek dillerinde yazılmıştır. En eskisi XIII. yüzyıla ait olan yazmalar için on üç katalog hazırlanmış ve bunların altı tanesi yayımlanmıştır (Kavas, 2012: 191).

Bugün için Timbuktu; tüm dünyada, sahip olduğu zengin yazma eser koleksiyonlarıyla tanınmaktadır. Birbirinden kıymetli bu eserlerin varlığı ilmi çevrelerce daima gündem olmasına rağmen Mali'yle ilmi irtibatın zayıf olması, yazmaların bir kısmının özel koleksiyonlarda yer alması ve çevrimiçi erişimin mümkün olmaması gibi nedenlerle bu tarihi mirasa ulaşılmak oldukça zor olmuştur. Ancak "Mali Magic/ Mali Sihri" projesiyle durum değişmiştir. Zira kadim Kur'an nüshalarından, hadis şerhlerine, astronomi ve matematikten kara büyüye XI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar tarihlenen çeşitli konularda dört yüz bin sayfadan oluşan kırk bini aşkın yazma eser Google Arts & Culture tarafından dijital ortama aktarılmıştır. (Fotoğraf 3-12) Böylece Orta Çağ'da bir ilim merkezi olmasıyla ünlü dinden şaire, hukuktan tarihe, farmakolojiden astronomiye kadar sayısız konuda on binlerce elyazmasıyla dolup taşan kentten kütüphanelerindeki eserler, Dr. Abdülkadir Haidara'nın başında bulunduğu kültür koruma organizasyonu SAVAMA-DCI ve Google Arts & Culture iş birliğiyle internet üzerinden tüm dünyadan araştırmacıların hizmetine sunulmuştur (Kaçar, 2022; Google Arts & Culture).

Timbuktu ve civarında sayıları altmış ile seksen arasında olduğu ifade edilen özel yazma eser kütüphanelerinde yaklaşık üç yüz bin eserin olduğu tahmin edilmektedir. Zorlu bir çöl iklimine sahip olmasına rağmen böylesine önemli tarihî dokuya sahip olmasından ötürü "çöl incisi" olarak anılan Timbuktu, 2006 yılında merkezi Fas'ın Rabat şehrinde olan "İslâm Konferansı'na bağlı İslâm Eğitimi, Bilimi ve Kültürü Teşkilâtı" (Organisation Islamique Pour l' Education, les Sciences et la Culture [ISESCO]) tarafından Afrika kıtasındaki İslâm kültür başşehri ilân edilmiştir (Kavas, 2012: 192).

İslâm kültürünün bölgede yayılmasında Timbuktu'da yetişen âlimlerin önemli katkıları olmuştur. Songay İmparatorluğu döneminde büyük bir kadı olan ve mezarı günümüzde Timbuktu'daki önemli ziyaretgâhlardan biri olan "Mahmûd b. Ömer et-Timbuktî, Muhammed Bâgyu', Ahmed Bâbâ et-Timbuktî ve babası Ahmed b. Hâc Ahmed", başlangıçtan 1666 yılına kadar Bilâdüssûdan'ın içtimaî, dinî ve kültürel tarihini içeren "Târîhu'l-Fettâş" adlı eserin müellifi Mahmûd b. Mûtevekkil Kâ't (1468-1593), Bilâdüssûdan tarihinin ikinci önemli kaynağı olarak kabul edilen Târîhu's-Sûdân'ın müellifi Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî (1889-1956) Timbuktu âlimlerin en meşhurlarıdır (Kavas, 2012: 192).

Bu dönemde Bilâdüssûdan ve İslâm dünyasının birçok bölgesiyle yakın ilişkiler kurulmuş ve bu

durum kendisini ilmi harekette de göstermiştir. Malililer tahsil amacıyla Mağrip ülkeleri ve Mısır'daki medreselere giderken, Arap ve Berberî asıllı âlimler de Timbuktu gibi ilim merkezlerinde dinî ilimleri okutmuştur. Ancak Timbuktu'da, paşalık döneminde ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Mağripli paşaların zulmü, Tevârik saldırıları ve bilhassa paşalığın son dönemlerinde paşalık için yapılan mücadeleler nedeniyle yaşanan iç savaşlarda şehirde ciddi tahribatlar meydana gelmiştir. Buna salgın hastalıklar da eklenince çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Timbuktu eski önemini bir ölçüde kaybetse de bazı paşalar buradaki ilmi ve dini hayatı canlı tutmaya devam ettirmiştir. Öyle ki Merakeş'in idaresindeki Bilâdüssûdan'ın büyük kadısı burada oturmaya devam etmiştir. Târîhu'l-Fettâş ve Târîhu's-Sûdân gibi bölge tarihini anlatan iki önemli eserin müellifleri de bu dönemde hayat sürmüştür (Kavas, 2012: 191).

Batı Afrika'nın köklü bir tarihine sahip olan Mali'nin 2012 yılında yaşadığı darbenin ardından Timbuktu'daki kültür mirası el yazmaları, mezarlıklar, türbeler ve tarihi yapılar bilinçli bir şekilde yok edilmiştir. Bu ise kadim şehrin tarihinin yok edilmesi demektir. Bu da Afrika'nın kadim ülkesi Mali'nin uluslararası basın gündeminde sıkça yer almasına yol açmıştır. Bu durum, The Guardian gazetesinin eski uluslararası haberler müdürü Charlie English'in Timbuktu'daki el yazmaları üzerine kaleme aldığı ve Akın Emre Pilgir'in "Timbuktu'nun El Yazmaları: Efsanevi Bir Şehrin Geçmişini Kurtarma Mücadelesi" başlığıyla Türkçeye tercüme ettiği kitabında ele alınmış, kadim bir şehrin tarihinin nasıl yok edildiği ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Charlie English'in bu süreci ve el yazmalarının akıbetini aktardığı *Timbuktu El Yazmaları* kitabı aynı zamanda Avrupa sömürgeciliğinin de bir tarihi niteliği taşımaktadır (English, 2018: 18).

Timbuktu'nun önde gelen âlimlerinden biri olan Ahmed Bâbâ et-Timbuktî ile beraber birçok âlim Sa'dî başşehrine götürülmüştür. On dört yıl kadar Merakeş'te kalan ve orada Mâlikî fıkıh okutmaya devam eden Ahmed Bâbâ, 1017'de (1608) Timbuktu'ya dönmüş ve Sankore Medresesi'nin başına geçmiştir. Aynı zamanda Timbuktu'daki seksen özel kütüphanenin en büyüğüne sahip olan Ahmed Bâbâ'nın toplam bin altı yüz cilt kitabı bulunmaktaydı (Kavas, 2012: 191). (Fotoğraf 15, 16, 17). Zamanla seyyah, tüccar ve âlim gibi pek çok kesimin uğrak yerlerinden biri haline gelen Timbuktu ve Mali bölgesinde medreseler inşa edilerek Afrika'nın en önemli ilim şehrinin temelleri atılmış ve burası tamamen kitapların, âlimlerin ve tüccarların mekânı haline gelmiştir. Bu doğrultuda Kahire ve Fas medreseleriyle yakın bir ilişki içinde olan Sankore Camii'nin bünyesindeki medrese başta olmak üzere şehrin farklı bölgelerindeki çok sayıda medresede sayısız öğrenci eğitim görmüştür (Kavas, 2012: 190-191).

İlim ve kitaplara verilen değerin artmasıyla Timbuktu'da, tüccarlar zamanla kitap ticaretine ağırlık vermiş bu da tercüme faaliyetlerinin doğmasını sağlamıştır. Mantık, kelim, felsefe, astronomi, şiir ve edebiyatın yanı sıra İslami ilimlerin de yer aldığı çok geniş bir alana sahip olan bu kitaplar (Fotoğraf 11, 12) insanın bu ilimlerle meşgul olabilmesi ve ilmin daha çabuk yayılabilmesi adına tercüme faaliyetlerini gerektirmiştir. Alınan kitaplar incelendikten sonra yerel dillere çevirisi yapılmış, İslami ilimler alanında ise daha ziyade Arapça tercih edilmiştir. Kitapların yerel dillere çevrilmesi, halkın hem zihinsel hem de kültürel anlamda gelişmesine olanak sağlamıştır. Nitekim bilhassa felsefe, mantık ve astronomide karşılaşılan düşünce yapıları ve terimler, yerel halkın dil gelişimlerini hızlandırmış, seviyelerini yükseltmiş ve zenginleştirmiştir. Bu da nihayetinde Timbuktu'nun ilimlerin Afrika'ya açılan kapısı olmasını sağlamıştır. Timbuktu'da gelişen bu ilmi faaliyetler, öncesinde şifâhî geleneğin hâkim olduğu Batı Afrika ülkelerinde yazılı geleneğe geçişin önünü açmış, bu da Timbuktu'da kitap alım satımını zirveye taşımıştır. Öyle ki hacca gidenlerden kitaplar talep edilmiş, yol güzergâhlarındaki yerleşimlerden bu kitaplara ulaşılması istenmiş, dahası tüccarlara Endülüs'ten, Mağrib'den, Mısır'dan getirilmesi istenen kitapların listesi verilir olmuştur. Şu var ki Timbuktu'ya gelen bazı kitaplar bazen birbirinden uzak Batı Afrika şehirlerine gönderilmiş bu da kitapların kütüphanelerde değil şahıslarda toplanmasına ve sonuç olarak âlimlerin ilmi faaliyetlerinin kısıtlanmasına neden olmuştur (Çiftçi, 2019).

Kitapların Timbuktu kütüphanelerine aktarılması isteği kitapların çoğaltılması ihtiyacını ortaya çıkarmış bu da yeni bir iş imkânı oluşturmuştur. Bu sayede yazmayı bilen birçok kişi Timbuktu'da

buluşarak mevcut kitapların çoğaltılıp bölge içinden ya da dışından isteyenlere ulaştırılmasını sağlamıştır. Kitapların kopyalanması işi âlimlerin istedikleri kitapları kısa sürede elde etmelerine olanak sağlamış bu da Timbuktu'daki kişisel kütüphanelerin sayısını ve önemini arttırmıştır. Şahsi kütüphanelerde muhafaza edilen geçmişin tanıkları bu değerli yazmaların çoğu, bu sayede sömürgeci devletlerce yağmalanmaktan ve çalınmaktan kurtarılmış; bu sayede kitaplıklara, sandıklara sığmayacak denli çok olduğu rivayet edilen bu değerli eserler günümüze kadar ulaşabilmiştir (Fotoğraf: 13)

Timbuktu'nun ticaret güzergâhında yer alması, İslamiyet'i kabul eden insanların ilme ve araştırmaya önem vermesi; kitap ticaretinin, kitap kopyalama ve çoğaltmalarının yapıldığı bir yer olması gibi hususlar şehrin bu denli zengin yazma eserlere sahip olmasına öncülük etmiştir. Dolayısıyla Timbuktu, bu özelliği ile Afrika'nın ilim ve düşünce hafızasının canlı bir kanıtı olarak Afrika düşünce yapısının, Yunan ve İslam düşünce yapısıyla karşılaştığı ve harmanlandığı, matematik, felsefe ve mantık gibi dönemin pek çok ilmi anlayışlarının Afrika kültürüyle ve birikimiyle yeniden yoğrulduğu önemli bir miras konumuna sahip olmuştur.

İlme ve eğitime verdiği önemin bir sonucu olarak bilhassa kütüphaneleriyle kendinden söz ettiren Timbuktu; her biri kültür, medeniyet ve sanatın birer tezahürü olan yapılar ve hemen her bilim dalıyla ilgili yazmalarla dolup taşan (Fotoğraf: 3-13) özel ya da halk kütüphaneleriyle İslam medeniyetinin fiziki boyutunu oluşturmuştur (English, 2018: 22). Bu doğrultuda Timbuktu'yu İslam medeniyetinin seçkin kentlerinden biri haline getiren en değerli hazineleri kendisine has mimari yapısı ve el yazmalarının yer aldığı kütüphaneleri olmuştur.

Kaynaklarda Timbuktu'da ilme çok önem verildiği, sultanın hazinesinden yüksek maaş alan çok iyi doktorlar, vâizler, kadılar ve âlimler bulunduğu, âlimlere ayrı bir önem verildiği ve şehirde ilmi faaliyetlere de ayrı bir hassasiyet gösterildiği aktarılmaktadır. Bu doğrultuda Timbuktu'daki el yazmalarının herhangi bir maldan daha fazla paraya satıldığı ve Kuzey Afrika ile ticaretinin yapıldığı ve çok çeşitli konularda derinlikli çalışmaların yer aldığı bu el yazmalarının çok fazla ilgi gördüğü ifade edilmiştir (Akpınar, 2021:167). Kitaplara olan bu yoğun ilgi ile birlikte eserlerin asıl nüshalarına ulaşmada karşılaşılan maddi yetersizlikler, şehirde yeni bir iş alanını oluşturmuştur. Sultan Askiya Dâvûd şehirdeki elyazmalarının kopyalanmasını istemiş; bunun için tutulan kâtiplere, kopyasını yapan müstensih ve düzeltme yapan musahhihe ayrı ayrı ücretler ödenmesini emretmiştir. Örnek olarak İbn Sîde'nin el-Muhkem adlı sözlüğünün kopyalanma sürecindeki maddi tutarın yirmi bir miskal olduğu belirtilmiştir. İlmî ve ekonomik anlamda önemli bir gelişme kaydeden Timbuktu, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ihtişamlı bir şehir olarak anılmıştır. Yöneticilerin sahip olduğu adâlet, şehirdeki siyasi özgürlük, ilme ve âlimlere verilen değer, halkın güzel ahlakı gibi özellikler, Timbuktu'yu bölgede eşsiz bir konuma taşımıştır (English, 2018, s. 219, 220).

Timbuktu'nun sahip olduğu bu özellikler şehri bölgenin merkezi yaparken, şöhretinin de yörenin dışına değişik bir biçimde taşınmasına sebep olmuştur. Nitekim şehrin Avrupa'ya yansıyan ünü "altın" ticareti ile irtibatlandırılmış ve Avrupalıların gözünde onu son derece popüler hale getirmiştir. Anlaşılabacağı üzere Timbuktu'da ciddi bir ilim ve siyasi gelenek bulunmaktadır. Şehir hakkında yazılan temel kaynakların da belirttiği üzere Timbuktu, köklü bir siyasî tarihe sahiptir. Ayrıca şehirdeki ilmi birikim, kadim el yazmaları sayesinde net olarak ortaya çıkmıştır (Akpınar, 2021: 103).

Sahip olduğu bu eşsiz özelliklerinden ötürü Timbuktu tarihî merkezinin bazı bölümleri, 1988 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası listesine alınmıştır. Timbuktu'yu bu denli özel kılan özelliklerin başında ise el yazmalarının yanı sıra kutsal yerlerinin Afrika'daki erken İslamlaşma için hayati öneme sahip olması, camilerin Songhay İmparatorluğu (XV.- XVI. yy) döneminde kültürel ve akademik bir altın çağı gösteriyor olması ve halen çoğunlukla orijinal olan camilerin inşasının geleneksel yapı tekniklerinin kullanımını gösteriyor olması gibi hususlar gelmektedir. Kum ve çamurdan geleneksel

13 | Emine GÜZEL

bir mimari anlayışla inşa edilmiş olan bu tarihi yapılar (Fotoğraf 14) kuraklık ve çöl fırtınaları nedeniyle günümüzde yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bununla birlikte bölgede bir dönem yaşanan iç savaş neticesinde Timbuktu 2012 yılında UNESCO tarafından Tehlike Altındaki Dünya Mirası olarak görülmüştür (Guled Yusuf & Lucas Bento, 2012).

Bir medeniyetin en önemli göstergelerinden biri de şüphesiz kütüphanelerdir. Dolayısıyla medeniyetin merkezi konumunda olan pek çok yerde birçok alanda bilgiler içeren nadir kütüphaneler bulunmaktadır. Bu kütüphanelerin yer aldığı merkezlerden biri de Timbuktu olmuştur. Şu var ki bu kütüphaneler, daha ziyade ileri gelen ailelerin birbiriyle rekabet edercesine farklı ülkelerden getirdikleri kitapları çoğaltmasıyla oluşturulmuştur. Bu kitaplar çoğunlukla Arapça olarak istinsah edilmiş olmakla birlikte bir kısmı halkın anlayabilmesi için yerel dillere çevrilmiştir. Sömürge döneminde toplanmaya çalışılan bu yazmaların bir kısmı maalesef kaybolmuştur (Biçer, 2019: 83).

İki yüze yakın medrese ve yirmi binden fazla öğrencisiyle Timbuktu, Orta Çağ'da Endülüs'e rakip olacak kadar ilmi çalışmaların ilerlediği bir merkez olmuştur. Böylesi bir ilim ortamında öğrenciler ve hocalar tarafından yoğun bir şekilde kullanılan eşsiz kütüphanelerin olması kaçınılmazdır. Şüphesiz Timbuktu'yu ilmin merkezi yapan en önemli gelişme, Gırnata ve Mısır gibi ilim merkezlerinden hocaların buraya davet edilmesi ve dünyanın dört bir yanından getirilen eserlerin de yine burada istinsah usulü ile teksir edilmesi olmuştur. Bunun için özellikle de hac yolculuğuna çıkan kişilerden, ulaşabildikleri eserleri buraya getirmeleri talep edilmiştir (Biçer, 2019: 82). Bu noktada Timbuktu'yu değerli kılan bir diğer husus da insanlık tarihine ışık tutan verilerle dolup taşan pek çok kütüphaneye ev sahipliği yapıyor olmasıdır. Dolayısıyla Timbuktu yazmalarında yer alan farklı bilimsel disiplinlere ilgili yerinde araştırmaların yapılması bilim tarihi yönüyle önemli verilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Mali'de, asırlarca bazı aileler tarafından çölün ortasında korunan din, felsefe, astronomi, matematik ve mantık gibi alanlardaki yaklaşık üç yüz yetmiş bin el yazması eser günümüzde dijital ortama aktarılmıştır (Google Arts & Culture). Ahmet Baba Kültür merkezi ve köklü ailelerce muhafaza edilen ancak 2012 yılında ülkede meydana gelen iç savaştan ötürü başkent Bamako'ya nakledilen bu tarihi el yazmaları (Fatih Mehmet Hafız, 2016) göz önünde bulundurulduğunda Timbuktu'nun 12. yüzyıldan beri önemli bir kültür merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Timbuktu yazmalarının paha biçilmez bir tarihi değer taşımalarının bir diğer nedeni ise yüzlerce yıllık İslami araştırmaların sonuçlarını içeriyor olmalarıdır. Zira o dönemde Timbuktu, hâlâ İslam ilim ve kültürü ile Kur'an-ı Kerim araştırmalarının Afrika merkeziydi. (Fotoğraf 18, 19, 20, 21)

Şu var ki 1 Nisan 2012 yılında Selefi/Vehhabî Ensaruddin örgütü tarafından işgal edilen Timbuktu'da işgalciler, kentteki binlerce el yazması eseri yakıp yok etti. Yaklaşık otuz bin yazmanın bulunduğu Ahmed Baba Enstitüsü yağmalandı (Fotoğraf 22). Kentin ileri gelenlerinin türbeleri, "bid'at" düşüncesiyle işyancılar tarafından yok edilirken 1400'lü yıllarda inşa edilmiş olan Sidi Yahya Camii (Fotoğraf 14) de aynı gerekçelerle harap edildi. Öyle ki sömürge döneminde dahi gerçekleşmeyen kültürel mirasın imhasını gerçekleştirmiş oldu (Biçer, 2019: 86). Bununla birlikte Timbuktu'daki en önemli on anıt mezar ve cami, aynı amacı güden farklı kişi ya da gruplarca düzenlenen saldırılarda ya tamamen yok edilmiş ya da büyük çaplı hasara uğramışlardır (Yavuz, 2017: 176).

Sonuç

Batılı filozof ve tarihçilerin ifade ettikleri gibi Afrika'nın 'karanlık kıta' olarak dünya tarihinde hiçbir yere sahip olmadığı ve insanlığın gelişimine de herhangi bir katkı sunamayacakları düşüncesi, Avrupa'da yerleşmiş bir kanı haline gelmiştir. Oysa çalışmamızda Timbuktu bağlamında aktardığımız bilgiler katı ve olumsuz ön yargıların ne denli yersiz olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır.

Bu doğrultuda Timbuktu, imajını oluşturan birden fazla değere sahip olmakla birlikte daha ziyade ticari zenginliğiyle anılmış ve bunu; öğrenme, ilmi ve kültürel hayatın canlılığı takip etmiştir. Timbuktu, uzun süre bu değerleri korumuş olsa da burayı ziyaret eden ilk Avrupalı kâşifleri hayal kırıklığına uğratmıştır. Avrupalıların Timbuktu'ya ulaşma serüveninde yaşanan başarısızlıklar şehre olan ilgiyi daha da artırmış, burası esrarengiz ve hayalî bir yer olarak düşünölmeye başlanmıştır.

Timbuktu tarihi ile ilgili temel kaynaklardan biri 1352-1353 yıllarında Timbuktu'ya gelen İbn Battuta'nın seyahatnamesi, diğeri ise Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'di (1595-1664) tarafından kaleme alınan *Tarihu's-Sudan* isimli eseridir. Bugün Timbuktu ile ilgili yapılan çalışmaların çoğu Fransızlar tarafından yapılmaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Afrika'nın en önemli kültür merkezi konumunda olan Timbuktu'da pek çok âlim yetişmiş ve bunlar sonrasında Mekke, Medine, Kahire, Marakeş ve Katsina'ya giderek İslam dünyasının fikri birikimine büyük katkı sağlamışlardır. Bununla birlikte başta Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs olmak üzere İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden pek çok âlim de Timbuktu'yu ziyaret etmiştir. Bölgenin müstahkem oluşu ve dış dünya tarafından tanınmamış olması, tuz, altın, fildişi ve kereste ticaretinin merkezi haline gelmesi, bu dönemde Timbuktu'nun şöhretinin Avrupa'da da duyulmasına neden olmuştur. Bu da zamanla bölgeyi köle ticaretinin bir merkezi haline getirmekle beraber bölgenin Avrupalılarca sömürölmesine yol açmıştır. Timbuktu, yaşadığı bu altın çağını İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in desteğiyle Fas Sa'di Sultanı Ahmed el-Mansur'un 1591'de Tondibi Savaşı'nda Gao'da hüküm süren Songay Kırallığı'nı ortadan kaldırmasıyla kaybetmiştir. Savaş sonunda geriye Fas ordusunu ateşli silahlarla ve eğitimlerle donatan İngilizlerin desteğiyle yerle bir edilen bir Timbuktu, küle dönmüş sayısız yazma eser ve harabece çevrilmiş bir şehir kalmıştır.

Timbuktu'da ileri bir medeniyetin ihdas edilmiş olmasının ve bunun da Batı Afrika İslam tarihini şekillendirmesindeki en büyük âmil, Timbuktu'nun Nijer Nehri'nin yakınlığında olması ve Sudan'ı da kapsayacak şekilde Kuzey Afrika'daki Fas'a kadar uzanan büyük kervan yolunun burada yerleştirilmiş olmasıdır. Sahra Çölü hac için Mekke'ye giden ana yollardan biri olduğu gibi, Timbuktu'nun bu konumu şehri Trans-Sahra bölgesinde ticaret için önemli bir merkez haline getirmiştir. Bu da nihayetinde kentin servet kazanmasına ve dolayısıyla da zengin bir kültürün oluşmasına imkân sağlamıştır.

Afrika ülkeleri her ne kadar bağımsızlıklarını kazanıp kendilerine has birtakım yenilikler yapmış ve bu ülkelerin bağımsızlıkları tanınmış olsa da hâlâ vergi vermeye devam etmektedirler. Batı Afrika tarihine bakıldığında Fransa'nın politikaları doğrultusunda hareket etmeyen hemen her yöneticinin darbe ya da başka sebeplerle bir şekilde yönetimden uzaklaştırıldığı görülür.

Timbuktu, tarihî yapıları, özgün mimari stilleri ve iklimsel şartların geliştirdiği şehir planlamasıyla bir medeniyetin sembolü olmuştur. Şu var ki kentin asıl önemli yönü, Müslümanların fethiyle oluşan ve gelişen İslam kültür ve medeniyetinin kentin hemen her alanında kendini göstermesi olmuştur. İslam'ın ve dolayısıyla da İslam düşüncesinin ilim ve bilime verdiği önemin bir tezahürü olarak halk, bilim ve teknolojiye ağırlık vermiştir. Bu da sonuç olarak dünyanın sayılı yerlerinde bulunan eşsiz kütüphanelerin oluşumunu sağlamıştır. Aslında Batı Afrika'nın hemen her yerinde pek çok el yazması eser bulunuyordu. Ancak Timbuktu'dakiler en meşhurlarıydı. Söz konusu bu kütüphanelerde Timbuktu'nun kültürel birikiminin bir göstergesi olan din, fizik, astronomi, tıp, coğrafya ve felsefe gibi pek çok alanda kaleme alınmış yüzbinlerce yazma eser muhafaza edilmiştir. Orta Çağ'ın önemli bir ilim merkezi olan Timbuktu'da kütüphaneler dinden şiiere, felsefeden tarihe, astroloji, simya, hukuk, astronomi, tıp ve Kur'an tefsirine varıncaya kadar pek çok konuda on binlerce el yazmasına ev sahipliği yapmaktaydı. Büyük kısmı Arapça metinler halinde olan söz konusu bu yazmalar yazım şekillerinin yanı sıra eserlerde kullanılan tezyinatıyla da dikkat çekicidir. Basit ve karmaşık bitkisel ve geometrik motiflerin kullanıldığı tezhiplerde genellikle sarı, kırmızı, mavi ve yeşil renkler tercih edilmiştir. Bazı örneklerde renkler hâlâ canlılığını

korumaktadır. (Fotograf: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14) Bu sayısız el yazması eser, şu ana kadar tamamen incelenememiştir. Timbuktu'da yüksek bir medeniyetin varlığının bir tezahürü olan kütüphanelerde bulunan bu eserlerin incelenmesi siyasi, sosyal, iktisadi ve bilimsel pek çok alanda yeni verilerin elde edilmesini sağlayacaktır.

Tüm dünyada, sahip olduğu zengin yazma eser koleksiyonlarıyla tanınan günümüzde Mali'nin bir şehri olan Timbuktu; birbirinden kıymetli bu eserlerin varlığı ile ilmi çevrelerce daima gündem olmasına rağmen Mali'yle ilmi irtibatın zayıf olması, yazmaların bir kısmının özel koleksiyonlarda yer alması ve çevrimiçi erişimin mümkün olmaması gibi nedenlerle bu tarihi mirasa ulaşılmak oldukça zor olmuştur. Ancak "Mali Magic/ Mali Sihri" projesiyle durum değişmiştir. Zira kadim Kur'an nüshalarından astronomiye, matematikten kara büyüye XI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar tarihlenen çeşitli konulardaki binlerce eser, Dr. Abdülkadir Haidara'nın başında bulunduğu kültür koruma organizasyonu SAVAMA-DCI ve Google Arts & Culture iş birliğiyle dijital ortama aktarılmış ve internet üzerinden tüm dünyadan araştırmacıların hizmetine sunulmuştur (Kaçar, 2022; Google&Culture). Bilgiyi herkesin istifadesine sunmak ilim ve kültürün gelecek kuşaklara aktarılabilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda Timbuktu el yazmalarının dijitalleştirilmesinin sağlanmasıyla hem orijinallerinin korunması hem de metinlerin gelecek nesillere aktarılması sağlanmıştır.

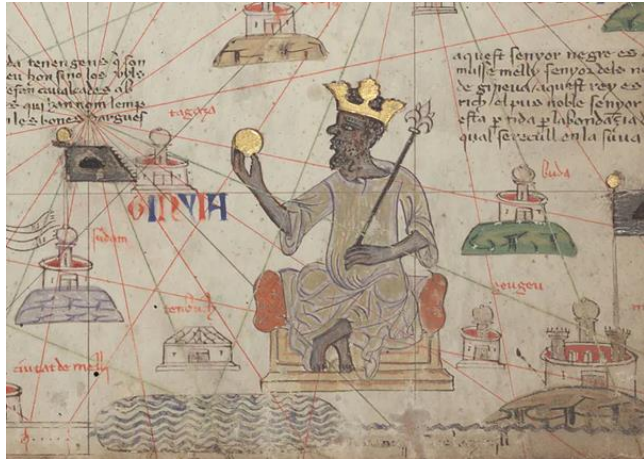
Çatışmalarla ve işgalci güçlerin yıkımlarıyla zarar görmüş Mali'nin kültürel mirasının yenilenmesi ve Timbuktu'da bulunan binlerce el yazması eserin korunması için gerekli tedbirlerin alınması hususunda Türkiye Yazma Eserler Kurumu (YEK), Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü iş birliği ile hem bu eserlerin depo şartlarının iyileştirilmesi hem de dijital ortama aktarılması için çalışmalar yapılmıştır.

2013 yılı haziran ayında Türkiye'den üç kişilik bir heyet tarafından Mali'ye, Timbuktu ve başkent Bamako'ya bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. TİKA Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanlığı tarafından düzenlenen bu ziyarete el yazmalarının korunması hususunda uzmanlar da katılmıştır. Heyetin Timbuktu ve Bamako'ya yaptığı ziyaretlerde el yazmalarının yanı sıra tarihi camii ve türbeler de incelenmiştir. Timbuktu'da bulunan iki tarihi cami sağlam durumda olmasına rağmen, on iki türbenin tamamının iç savaşı sırasında yıkılmış olduğu tespit edilmiştir. Timbuktu'da bulunan Ahmed Baba Yüksek Öğretim ve İslam Araştırmaları Enstitüsündeki yaklaşık yirmi altı bin el yazması eserin işgal dönemi sırasında Bamako'ya taşındığı, Timbuktu'daki enstitü depolarında bulunan on bin altmış dört el yazmasının ise havalandırması olmayan şartlarda depolandığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Mali el yazmalarının depo koşullarının iyileştirilmesi, sayımının yapılarak dijital ortama aktarılması, konservasyonu ve konservasyon yapacak uzmanların eğitimleri konusunda da gereken yardımı yapmıştır.

El yazmaları ve mimari yapıları başta olmak üzere Mali ve Timbuktu'nun sahip olduğu kültürel mirasa dikkat çekmeye çalıştığımız bu çalışmamızın, konuya ilgili araştırmacılara bir katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

Fotoğraf 1: Katalan Atlası'ndan Kuzey Afrika, Avrupa ve Orta Doğu⁴

Fotoğraf 2: Mali İmparatoru Mense Musa⁵

⁴ Meisterdrucke Kunstreproductionen- Fine art Prints, Katalan Atlası'ndan Kuzey Afrika, Avrupa ve Orta Doğu. <https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Abraham-Cresques/825345/Katalan-Atlas%C4%B1'ndan-Kuzey-Afrika,-Avrupa-ve-Orta-Do%C4%9Fu.html/> Erişim Tarihi: 06.04.2023).

⁵ (Cresques, A. 2019, February 20). Mansa Mûsa of the Mali Empire. World History Encyclopedia <https://www.ancient.eu/image/10128/mense-mûsa-of-the-mali-empire/> Erişim Tarihi: 24.03.2021); VikipediÖzgürAnsiklopedi.https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:1375_Atlas_Catalan_Abraham_Cresques.jpg Erişim Tarihi: 05.04. 2023).

Fotoğraf 3: Mamma Haydara Koleksiyonundan, burçları ve pusulanın yönlerini gösteren bir matematik/astronomi konulu yazma⁶

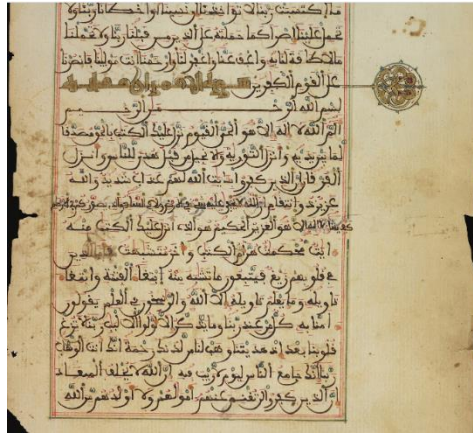
Fotoğraf 4: Timbuktu el yazmalarından Kur'an sayfasında Fatihah suresi⁷.

⁶ Ömercan Kaçar, "Timbuktu yazmaları Dijitalleşti". (Erişim 24 Kasım 2022).

⁷ Google & Culture.

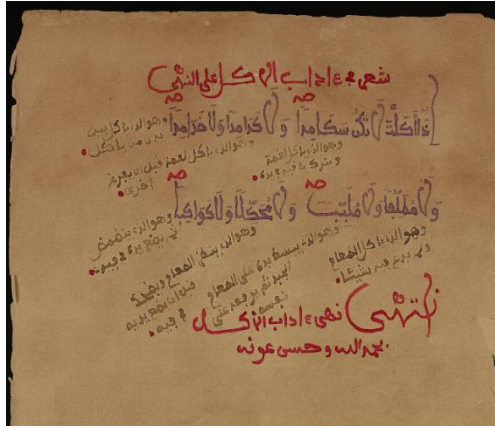
Fotoğraf 5: Timbuktu el yazmalarından Kur'an sayfasında Fatiha ve Bakara Suresi⁸.

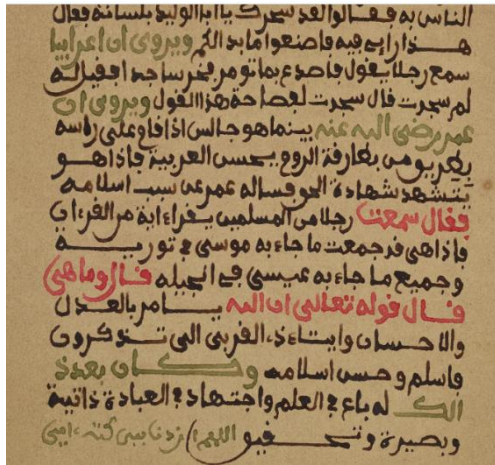
Fotoğraf 6: Timbuktu el yazmalarından Kur'an sayfasında Âl-i İmrân Suresi ilk sayfa⁹.

⁸ Google & Culture.

⁹ Google & Culture.

Fotoğraf 7: Timbuktu el yazmalarından Hz. Peygamber'in yeme adabı konulu bir sayfa¹⁰.

Fotoğraf 8: Timbuktu el yazmalarından i'cazu'l-Kur'an konulu bir sayfa¹¹.

¹⁰ Google & Culture.

¹¹ Google Arts & Culture.

Fotoğraf 9: Timbuktu el yazması Kur'an-ı Kerim, İsrâ ve Kehf sureleri¹².

Fotoğraf 10: Besmele ve Hz. Peygamber'e selat ve selam ile başlayan bir yazma¹³.

¹² Kılınç, 2021.

¹³ Kılınç, 2021.

Fotoğraf 11: Edebiyat kompozisyonuyla ilgili 13. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir yazma¹⁴.

Fotoğraf 12: 15. yüzyıla ait Arapça el yazması¹⁵.

¹⁴ Restauo Timbuktu – Hilfe Aus Deu Tschland, 2015.

¹⁵ Restauo Timbuktu – Hilfe Aus Deu Tschland, 2015.

Fotoğraf 13: Sandıklarda muhafaza edilen Timbuktu yazmaları¹⁶.

Fotoğraf 14: Sidi Yahya Camii¹⁷.

¹⁶ Kılınç, 2021.

¹⁷ Google Arts&Culture.

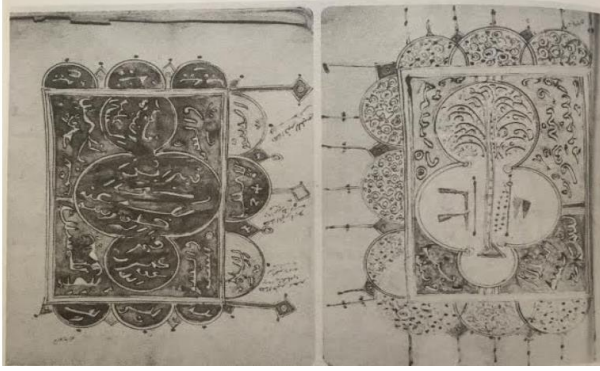
Fotoğraf 15: Timbuktu'daki Ahmed Baba Enstitüsü'nden seçilmiş el yazması nüshası¹⁸.

Fotoğraf 16: Timbuktu'daki Ahmed Baba Enstitüsü'nden seçilmiş el yazmasına nüshası¹⁹.

¹⁸ CSMC, Hamburg Üniversitesi, 2016.

¹⁹ Restaura, 2015.

Fotoğraf 17: Ahmet Baba Enstitüsü'nde dua kitaplarından biri olan Delailü'l- Hayrat'ın resimli el yazması²⁰.

Fotoğraf 18: Timbuktu halkının evlerinde muhafaza ettikleri Timbuktu yazmaları²¹.

²⁰ English, 2018: 128-129.

²¹ Kılınc, 2021.

Fotoğraf 19. Timbuktu'dan Bamakoy'a taşınan el yazmalarının muhafaza edildiği sandıklar.

Fotoğraf 20: Halk tarafından sandıklarla korunan Timbuktu yazmaları²².

²² Çiğci, 2019.

Fotoğraf 21: El yazmalarının kurtarılmasında öncülük eden Abdel Kader Haidara.

Fotoğraf 22: Timbuktu'yu kuşatan işgalciler tarafından yakılan Timbuktu el yazmaları.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Fatma. (2021) Seyahatnâmeler Işığında Mit ve Gerçeklik Arasında Timbuktu. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ana Britannica, (1994).“Timbuktu”. İstanbul: Ana Yayıncılık-Hürriyet, 30/52.
- Benjaminsen, Tor A. & Berge, Gunnvor. (İlkbahar 2004). "Myths Of Tinbüktü: From Frican El Dorado To Desertification", İnternational Journal Of Political Economy, 34/1, 30-59.
- Bıçakçı, Harun. (Ocak 2019). “Batı Afrika Kentleşme Hareketleri İçinde Nijerya: Lagos Örneği”, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi 4/7, 1-22.
- Biçer, Ramazan. (2019). Tinbüktü. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Bilgili, (1985). “Afrika”, Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul: Bilgili Modern Eğitim Araç ve Gereçleri T.A.Ş.
- Conrad, David C. (2009) Empires of Medieval West Africa: Ghana, Mali, and Songhay. Revised Edition.
- Çetin, Altan. (2013). “Mali Özelinde Türkiye-Afrika İlişkileri”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2/1, 91-104.
- Demirer, Arif. (2022). “Hayal İle Gerçek Arasında Timbuktu İmgesi”, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi 9/1, 131-144.
- Diamond, Jared. (2018). Tüfek, Mikrop ve Çelik, çev. Ülker İnce. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- English, Charli. (2018). Timbuktu’nun El Yazmaları, çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- es-Sa’dî, A. b. (1964) Târîhu’s-Sûdân, nşr. O. Houdas, Paris, Librairie d’Amerique et d’Orient Adrien.
- Goody, Jack. (2018). Tarih Hırsızlığı, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Grolier, (1993). “Mali”, Grolier International Amiricana Encyclopedia. İstanbul: Medya Holding A.Ş, 9/304-306.
- H. McNeill, William. (2013). Dünya Tarihi, çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi.
- Herbert, E., 1980 “Timbuktu: a case study of the role of legend in history”, West African Culture Dynamics: Archaeological and Historical Perspectives, The Hague-Paris-New York, Mouton Publishers, sf.431- 455.
- Hunwick, J., 1999 Timbuktu and the Songhay Empire : Al-Sa’di’s Ta’rih Al-sudan down to 1613 and other Contemporary Document, Leiden-Boston-Köln, Brill.
- İbn. Battûta, er-Rihle, Beyrut 1987.
- İbn. Battûta. Rihletü İbn Battûta, 2, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle:1981.
- İbrahim, Gassim. (2016). Türk Dış Politikasında Afrika: Türkiye- Kamerun İlişkileri Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jeppie, Shamil-Diagne. (2008). Souleymane Bachir, The Meanings of Timbuktu, Yay. haz.: Jeppie, Shamil- Diagne, Souleymane Bachir, Cape Town, HSRC.
- Kâ’ti, Mahmoud Kati ben el-Hadj elMotaouakkel, 1964 Tarikh el-Fettach = Tarihü'l-Fettaş, Fransızca çev.: M. Delafosse- O. Houdas, Paris, Librairie d’Amerique et d’Orient.
- Kahn, İbrahim. (2018). Ben, Öteki ve Ötesi. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kavas, Ahmet. (2004). “Mense Mûsa”, İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 19/146-148.
- Kavas, Ahmet. (2011). “Tevârik”, İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 40/581-582.
- Kavas, Ahmet. (2012). “Tinbuktu”, İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 41/190-192.
- Meri, J. W. (2006) Medieval Islamic Civilization, Düzenleyen: Meri, J. W, 2, Taylor & Francis.
- Musa, Mudasıru. (2020). Batı Afrika’nın İslâmlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464- 1591). Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

28 | Emine GÜZEL

Mustafa Demirci, (2003). “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, İstem 1/2, 129-146.

O. Shuriye, Abdi. & İbrahim Dauda, Sh. (October 2013). “Timbuktu Civilization and its Significance in Islamic History”, Mediterranean Journal of Social Sciences MCSEER Publishing, Rome-Italy, 696-704

Oliver, R., & Atmore, A., 2001 Medieval Africa 1250-1800, New York, Cambridge University Press.

Park, Douglas Post. (2010). “Prehistoric Timbuktu And Its Hinterland”, Antiquity 84, 1-13

Shuriye Abdi O. & Ibrahim Dauda Sh. (2013). “Timbuktu Civilization and its Significance in Islamic History”, Mediterranean Journal of Social Sciences MCSEER Publishing, Rome-Italy 4/11, 696-704

Silva, Olaoluwa Olakunle. (2014). Community Development In Emerging Cities: A Case For Lagos, Nigeria. Yüksek Lisans Tezi, ABD: University of Massachusetts Amherst, Department of Art, Architecture and Art History.

Smith, R. L., 1985 “The Image of Timbuktu in Europe Before Caillié”, Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society, c.8, sf.12-22.

Steward, Dona. J. (1997). “African Urbanization: Dependent Linkages in a Global Economy, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 88/3, 251-261.

Yavuz, Hakan A. (2017). “Bir Savaş Suçu Olarak Kültürel Miras Niteliğindeki Eserlere Yönelik Saldırı Eylemi. Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin Al Mahdi Kararı Üzerine Bir İnceleme”. Ankara Barosu Dergisi 3,161-196.

İnternet Kaynakları

Antik El Yazmaları Kül Olmaktan Kurtuldu. (2013, Ocak 31). <https://www.ntv.com.tr/turkiye/antik-el-yazmalari-kul-olmaktan-kurtuldu,8KA-mjJu8E63VFIPHBWqoA>

Çiğçi, Esra. “Timbuktu”. Yayın Tarihi: 15 Ocak 2019; Erişim 13 Kasım 2022.

Çiğçi, Esra. 2019, Ocak 15. Timbuktu’da neden bu kadar çok yazma eser var. <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/timbuktu-da-neden-bu-kadar-cok-yazma-eser-var-h26952.html>

Die Manuskripte aus Timbuktu, unserer Partnerstadt in Mali. (2018, Ekim 9). <https://ksrgym.de/index.php/fachbereiche/franzoesisch/projekte-afrika/460-ausstellung-von-manuskripten-aus-timbuktu>

Fatih Mehmet Hafız. 2016, Eylül 25. Çölün Ortasındaki Hazine Gün Yüzüne Çıkarılıyor. <https://www.aa.com.tr/tr/dünya/-colun-ortasindaki-hazne-gunuyuzne-cikariliyor/652241>.

Google Arts & Culture. <https://artsandculture.google.com/experiment/the-timbuktu-manuscripts/BQE6pL2U3Qsu2A>

Google Arts&Culture. Erişim 24 Kasım 2022. <https://artsandculture.google.com/asset/7gFwB1-ax5ShKQ?childassetid=EwGQnM42sRrbnw&ms=%7B%22x%22%3A0.5%2C%22y%22%3A0.48152334451991397%2C%22z%22%3A9.407311353092993%2C%22size%22%3A%7B%22width%22%3A1.701397032142556%2C%22height%22%3A0.6225109034473134%7D%7D>

Guled Yusuf & Lucas Bento. 2012, Temmuz 31. The ‘End Times’ for Timbuktu?. <https://www.nytimes.com/2012/08/01/opinion/the-end-times-for-timbuktu.html>

Gümüş, İskender. 2019, Mart 15. Mit ve Gerçeklik Arasında Timbuktu El Yazmaları. <https://www.yenisafak.com/hayat/mit-ve-gerceklik-arasinda-timbuktu-el-yazmalari-3451329>

<https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/timbuktu-da-neden-bu-kadar-cok-yazma-eser-var-h26952.html>

Kaçar, Ömercan. “Timbuktu yazmaları Dijitalleşti”. Erişim 24 Kasım 2022. <https://www.indyturk.com/node/483681/t%C3%BCrki%C3%9C%87yeden-sesler/timbuktu-yazmalar%C4%B1-dijitalle%C5%9Fti>

Kaçar, Ömercan. 2022, Mart 13. Timbuktu Yazmaları Dijitalleşti. <https://www.independentturkish.com/node/483681/t%C3%BCrki%C3%9C%87yeden-sesler/timbuktu-yazmalar%C4%B1-dijitalle%C5%9Fti>

29 | Emine GÜZEL

Kavas, Ahmet. 2006, Şubat 1. Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü. TASAM Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/4070/afrikada_somurgeciligin_xix_yuzyilin_ikinci_yarisina_kadar_kurulamamasinda_osmanli_d_ evletinin_rolu

Kılınc. Taha. 2021, Ağustos 1. Bir Zamanlar Timbuktu'da. <https://www.gzt.com/mecra/bir-zamanlar-timbuktuda-2911893>

Library of Congress. 2022, Kasım 22. Online sergi için: <https://www.loc.gov/exhibits/mali/mali-exhibit.html>

Mâverd. 2010, Kasım 21. Altın Şehir: Timbuktu. <http://maverd.blogspot.com/2010/11/altn-sehir-timbuktu.html>

Meisterdrucke Kunstreproductionen- Fine art Prints, Katalan Atlası'ndan Kuzey Afrika, Avrupa ve Orta Doğu. Erişim 6 Nisan 2023. <https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Abraham-Cresques/825345/Katalan-Atlas%C4%B1'ndan-Kuzey-Afrika,-Avrupa-ve-Orta-Do%C4%9Fu.html/>

Restauro Timbuktu – Hilfe Aus Deu Tschland. (2015, Temmuz 15). <https://www.restauro.de/timbuktu-hilfe-aus-deutschland/#!/foto-post-3384-3>

Timbuktu-Manuskripte: Erhaltung für die Ewigkeit. <https://de.qantara.de/content/timbuktu-manuskripte-erhaltung-fuer-die-ewigkeit>

Timbuktu'nun Kurtarılmış El Yazmaları. (2016, Ekim 17). <https://religion.orf.at/v3/stories/2803552/>

Vikipedi Özgür Ansiklopedi. 2023, Nisan 04. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:1375_Atlas_Catalan_Abraham_Cresques.jpg/